

Գ. ԶՈՒՐՍԻՆ. «Զանգեզուրի հայերը», Թիֆլիզ, 1931 թ.

Պրոֆ. Գ. Ֆ. Զուրսինը հազագիտություն գիտական աշխատություններից էր. որ իր մասնավոր հետաքրքրության առարկայ էր դարձրել կովկասն ու Անդերկովկասը եւ յատկապէս ազգագրութիւնը: Իր աշխատանքները մինչեւ յեղափոխութիւն առանձին խնդիրների շուրջն էին՝ ցրած զանազան պարբերականներում, ինչպէս ուսերէն «Կաւկաս», «Թիֆլիզսկի Լիստոկ», «Պլամենա» եւայլն: Առանձին աշխատութիւնների թիւը 51 հատ են, որից յիշատակեմք՝ «Մեռածների հաւատքը կովկասում», «Երկաթը իրրեւ հաւատալիք կովկասում», «Հարսանեկան հանդէսները եւ սովորութիւնները կովկասում», 1902 թ., «Սուրբ կովկասեան ժողովուրդների մաս» 1903, «Քրդերը Անդրկովկասում», 1909 թ., «Թուրքերը Անդրկովկասում», «Կովկասի ազգագրութիւնը», 1926 թ.: Յեղափոխութիւնից յետոյ նրա աշխատանքները աւելի լայն ծաւալ ստացան: Կովկասեան ժողովուրդների կեանքի վերաբերմամբ նա Մառի հետեւորդներից էր եւ մինչեւ մահ. 15 հոկտ. 1930, Տեղագիտական Ընկերութեան կովկասեան գիտական ֆարսուդարն էր եւ Պետրոգրադի համալսարանի կովկասագիտութեան ամբիոնի ուսուցչապետը: Նրա յետմահու աշխատութիւններն են՝ «Հայերը Զանգեզուրում», «Արտաղները», «Տեսեասկան մշակույթի եւ սովորութիւնների պատմութիւնը կովկասեան ժողովուրդների մէջ», «Հանգիստուր կարկանդակները կովկասեան ժողովուրդների մէջ»: Այս գործերը լոյս են տեսնում նրա յաջորդի՝ Ա. Լեւանների ջանքերով: Այդ գործերից առաջինը մեր բնութեան նկար «Զանգեզուրի հայեր» աշխատութիւնն է:

Այս աշխատութիւնը գրել է 1928-

29 ըականներին, Այս գրքոյկը կարդալիս ուղղակի կարելի է զարմանալ, թէ ինչքան ամուր եւ ժողովրդական սովորութիւնները: Հակառակ համալսարհային պատերազմի, յեղափոխական պայքարների, ազգամիջեան ընդհարումների, բոլշեւիզմի՝ նրանց մէջ գրեթէ ոչինչ չէ փոխած: Նոյնն են մնացել բնակարանները, ծննդաբերութեան օջախները, հարսանեկան հանդէսները, ընտանեկան փոխ - յարաբերութիւնները, բազմամարաբարութիւնները, տապալազրեքը, կրակի երկրպագութիւնը, սուրբ աղբիւրներն ու ծառերը, «Կաղնուխաչը» Արծմանի գիւղի մօտ, մի քանի ֆայլ հեռու դաւանանքի միջ-Պրանգիւլի գերեզմանից, սրբատեղիները, Տաքեւի վանքը, Ժիծեռնակավանքը, Աղանց ձորի (Տաքեւից 3 վերստ) Աղանց եկեղեցին, Սպիտակ ջրի անտառի կարմիր եկեղեցին, վերաբերումներ դէպի կենդանիները, աշխատականները, տեղեկական երեւոյթների հաւատալիքներ: Այս բոլորը հեղինակը հաւաքել է անձնական ճամբորդութեամբ, բայց նրանք նոյնն են, ինչ որ եւ Լաւանան է հաւաքել 30-35 տարի առաջ. «Սիսեան» 1898 թ., «Զանգեզուր» 1899 թ.: Եթէ չլինէին Զուրսինի համեմատութիւնները ուրիշ շրջանների հայկական սովորութիւնների հետ, կարելի էր կրկնութիւն համարել:

Գրքոյկի վերջում Զուրսինը տալիս է ցանկը Զանգեզուրի ազգագրութեան վերաբերեալ նկարների: Ժողովրդական սովորութիւնները չեն փոխել, բայց փոխել է շրջանի ազգագրական պատկերը: Աւելորդ չենք համարում մի շարք բերքներ, թէեւ այս բերքն աղբէն հնազանդ են: Զանգեզուրը, իր նախկին սահմաններում, 1886 թ.ին ունեցել է 230997 բնակիչ, որից 68.560

տղամարդ եւ 55·437 կին, ըստ ազգութեան հայեր 57·425 (46,31%), բուրքեր 37·653 (30,37%), ֆրդեր 26·824 (21,63%): 1897 թւին բնակչութեան թիւը 137·871 էր, որից հայերը՝ 63·622 (46,14%), բուրքերը՝ 71·206 (51,65%), ֆրդերը՝ 1807 (1,3%), բուրքերի շատանալը, ասում է Չուրսինը, այն պատճառով է, որ 1897 թւի վիճակագրութիւնը կատարւել է ըստ լեզւի եւ ոչ ըստ ազգութեան, եւ ֆուրդերը հաշւած են բուրքերի հետ: Այնպէս որ տոկոսային փոխ-յարաքերութիւնը 11 տարում փոփոխութեան չի ենթարկւել:

Նախ քան Չուրսինի տւած նորագոյն թւերին անցնելը հետաքրքրութեան համար բերենք նաեւ 1913 թւի վիճակագրութիւնը: Զանգեզուրի բնակչութեան ընդհանուր թիւը 209·951 էր: հայեր՝ 89·906, բուրքեր, ֆրդեր, պարսիկներ (մահմեդականներ) 118·146 եւ զանազանք: 1922 թւականին, արդէն մօր սահմաններում, Զանգեզուրի բնակչութեան ընդհանուր թիւը 67·193 է, որից 60·543 կամ 90,1%, բուրքեր, 6·467 կամ 9,6% եւ զանազանք: 1926 թւին բնակչութեան ընդհանուր թիւը

68·910, որից հայեր 59·938 կամ 86,98%, բուրքեր 4·433 կամ 6,43%, պարսիկներ 3·606 կամ 5,13%, եւ բուրքերէն լեզուով խօսողները 7·785 պարսիկների մեծ մասը պարսկական Ատրպատականից լինելով խօսում է բուրքերէն: Այս թւերը ցոյց են տալիս, թէ վարչական սահմանափոխման հետեւանալով ինչ հիմնական փոփոխութեան է ենթարկւել եւ երկրի ազգաբնակչական կազմը: Բայց ժողովրդի տնտեսական պայմանները մնացել են անփոփոխ: Զանգեզուրի հայերի գիւղատնտեսութիւնը, գրում է Չուրսինը, շատ ցածր աստիճանի վրա է: Վերելքի եւ ոչ մի հետք: Անասնապահութիւնը երկրորդական տեղ է բռնում: Չուրսինը չի բացատրում այս վերջին երեւոյթի պատճառները, ա՛յն, որ արօտատնդիները տրւած են բուրք խաշնարածներին, եւ հայ գիւղացին չի կարող օգտուել իր կողմին գտնուող արօտանդերից:

«Գիտական Տետրեր» շարքի համար Չուրսինի գրած այս գրքոյկը հերքում է շատ եւ շատ փարոզներ ու «պիտի»ներ:

Ն. Բ.

